

PREDVIĐANJE RATA? – ETNOSOCIOLOGIJA DINKA TOMAŠIĆA

Aleksandar Štulhofer
Filozofski fakultet, Zagreb

UDK 303.425.5 Tomašić
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 3. 12. 1992.

Rad ispituje mišljenje o fundamentalnoj razlici između Hrvata i Srba. Daleko najelaboriraniju varijantu "različitosti" predstavlja etnosociologija Dinka A. Tomašića. Utemeljena na socijalizacijskim razlikama između sjedilačke i nomadske kulture, Tomašićeva "zadružno-plemenska" tipologija nastoji objasniti nestabilnost dviju jugoslavenskih zajednica. Štoviše, Tomašić je ukazao i na uvjete pod kojima valja očekivati krvavi raspad one socijalističke. Nastojeći pokazati kako Tomašićeva predikcija predstavlja realističan zaključak, proistekao iz irealnih premisa, u zaključku izlažemo alternativni pristup. Na samom kraju ocrtan je uzrok popularnosti teze o "različitosti".

Reminiscirajući događanja u nekoliko posljednjih godina, vjerujem da će se većina mojih kolega složiti sa slijedećom tvrdnjom.* Činjenica da je štošta upućivalo na ratnu budućnost nije bitno oslabila naše uporno odbijanje da u to povjerujemo.** Čak i kasnije – kada je agresija, naposljetku, postala realnošću – ostala je raširena nevjerica i čuđenje nad onim što se događalo. Kako to objasniti?

Jedan od mogućih odgovora ističe malu vjerojatnost velikih društvenih promjena, koja čini iracionalnim samo razmatranje mogućnosti da se nešto takvo dogodi.

*

Autor se zahvaljuje gospođi Carol Tomasic, udovici Dinka Tomašića, na ljubaznosti i strpljenju, bez čega ovaj rad ne bi bio ostvariv, kao i Stjepanu G. Meštroviću na poticaju...

**

Skraćena verzija ovog teksta objavljena je pod naslovom "Etnosociologija i rat u Hrvatskoj" u *Zborniku III programa Hrvatskog radija*, br. 38, 1992.

Drugim riječima, mišljenje koje budućnost opisuje *ekstremno* različitom od sadašnjosti nepopularno je – ne zbog straha ili zadovoljstva trenutnim, već prvenstveno jer se suprotstavlja svakodnevnoj racionalnosti.

No, pođimo korak dalje od činjenice da se zdrav razum ne bavi stvarima u kojima nije od koristi, odnosno da računanje sa svime što je moguće vodi u n-dimenzionalni misaoni labirint.¹ Situacija ocrтана na samom početku upućuje na nešto drugo. Budući da je jugoslavenska zbilja obilovala teškim konfliktima, nevjericu u ratnu budućnost nije se mogla osloniti na iracionalnost procjene vjerojatnosti. Na čemu se onda bazirala silna vjera u mirno rješenje sporova? Odgovor valja potražiti u *metodološkom individualizmu* našeg rezoniranja. Duboko vjerujući da svatko želi izbjeći velike katastrofe, pogrešno smo konstatirali da su "snage dobra" brojnije od "snaga zla".

Naizgled paradoksalno, kad je drama otpočela, kada su realnost (kao i televizijske ekrane) počele ispunjati i opsjedati slike ratnih katastrofa, javno je mnijenje – uzeto ovdje kao agregat individualnih sudova – prešlo "na drugu stranu". Dominantnom je odjednom postala ideja *kolektivne razlike*. Objašnjenje putem uobičajenog *razumijevanja* pojedinačnih akcija preko noći je ustupilo mjesto *metodološkom holizmu* i iščuđavanju nad onime što nas je snašlo.

*

Usuđujem se tvrditi da je jedna od najzastupljenijih koncepcija, ako ne i *ona* najzastupljenija, kojom trenutno barata hrvatsko mnijenje, predodžba o fundamentalnim razlikama između Hrvata i Srba.

Uglavnom, radi se o uvjerenosti da su konflikti, a onda i sam rat, izraz temeljne različitosti i inkompatibilnosti dvaju kulturnih krugova. Evropskog, kojem pripada hrvatski narod, te onog balkanskog, bizantsko-otomanskog, kojeg reprezentiraju Srbi. Nepremostive kulturne razlike, koje su posljedicom raznorodnog povijesnog razvoja, iskazive su, dakle, kao opreka zapadne i (blisko)istočne civilizacije. Budući da njihova granica predstavlja stoljetnu liniju sukoba – glasi nastavak opisanog rezoniranja – današnji sukobi ne predstavljaju nikakvo čudo. Sve se ovo, drugim riječima, moglo i trebalo očekivati od susjeda koji je oduvijek njegovao nasilničko ponašanje, nedemokratskost (autogitarnost) i ekspanzionističke ambicije.²

Razmišljajući, primjerice, o slušateljima koji u radijskom kontakt-programu zastupaju opisanu *naraciju*, jedno se pitanje neizbježno nameće. Jesu li to oduvijek mislili? Ili je možda kulturno/civilizacijsko podvajanje konstrukt ratne stvarnosti? Je li upravo osjećaj različitosti omogućio sukobljavanje? Nije li tek

¹ Usp. sjajan ocrт u Ernesto Sabatovom romanu *Tunel*.

² Kroz razvijanje ideje "Velike Srbije".

posljedicom razočaranja? Relevantni podaci, dakako, ne postoje. Komunistička *tabuizacija etničkog* efikasno je zapriječila put takvim istraživanjima. Ipak, ako i nemamo statistički odgovor, to još uvijek ne znači da pitanja moramo ostaviti po strani.

Put koji nam preostaje jest napor okrenut otkrivanju "idejnih prethodnika", usmjeren k identifikaciji uzora ili inspiracije uličnom mnijenju; bez pejorativnog prizvuka. Sasvim je logično, naime, da nam tek prisutnost određenih ideja omogućava spekuliranje oko njihove prihvaćenosti. Zadaća ovoga rada potraga je za odgovarajućim izvorima u hrvatskoj povijesti ideja. Čitatelj će uglavnom biti upućen na sociološku teoriju *Dinka Tomašića* i njezine prediktivne elemente.³ U drugom dijelu teksta namjera nam je razmotriti valjanost izloženog modela, kao i njegove reperkusije.

Krenimo, dakle, na posao.

*

Historijat ideje o *fundamentalnoj*, "plemenskoj razlici"⁴ između Hrvata i Srba otpočinje sredinom XIX st. Starčevićevom (polemičkom) tezom o Hrvatima kao gospodujućem i ratničkom narodu (Gross, 1985:385), karakterno potpuno odijeljenom od ropskim porijeklom obilježenih Srba. Dvadesetih godina ovog stoljeća Milan Šufflay zaoštrava razliku. Ne samo da Hrvate od Srba odvaja pripadnost zapadnoevropskoj kulturnoj tradiciji – koja je neprestance pod udarom srpskog paleobalkanskog barbarizma – već i rasno porijeklo! (Tomašić, 1942b:75).⁵ U isto vrijeme pojavljuje se i ideja o "gotskom porijeklu" Hrvata, kojom se nastoji argumentirati superiornost nad slavenskim susjedima.

Posljednji prilog ovoj *anakronoj naraciji* nalazimo u studiji Dominika Mandića.⁶ Teza o raznorodnom postanku ovdje je razvijena kroz srednjoazijsko (iransko)

³ Dinko A. Tomašić (1902, Smokvice, Korčula – 1975, Bloomington, Indiana) predaje sociologiju na Pravnom fakultetu u Zagrebu do 1940. kada pred nacizmom napušta zemlju. Nakon kraćeg boravka pri Washington University (St.Louis) i Lawrence College (Appleton, Wisconsin) prihvaća poziv tek osnovanog "Russian and East European Institute" (Indiana University). Kasnije će se pridružiti tamošnjeg Odsjeku za sociologiju na kojem će predavati sve do emeritiranja. (Opširnije u - Štulhofer, 1992.) Zbog svog antikomunizma, u domovini Tomašić bijaše podvrgnut potpunom zaboravu...

⁴ Nazivam je "plemenskom" budući da se u pravilu temelji na distinktnim etnogenezama.

⁵ Na drugom političkom polu novije hrvatske povijesti, ne treba zaboraviti, rođena je *jugoslavenska ideja*.

⁶ Usp. Mandić, Dominik (1990)/1971/, *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda*. Zagreb: Nakladni zavod MH.

porijeklo Hrvata i maloazijsko (sardsko) porijeklo Srba. Ipak, i to valja naglasiti, Mandiću ni na kraj pameti nije da kolektivne razlike pripiše "korijenima". One su u cjelini određene različitom povijesnom sudbinom: Hrvati su oblikovani pod utjecajem katoličanstva i zapadnog duhovnog kruga, a Srbi pravoslavljem i bizantskom kulturom. Posljedice su, prema autoru, nesagledive. Prvi iskazuju demokratsko nagnuće, drugi osvajački duh.

U ovom kontekstu, *etnosociološka* teorija D. Tomašića predstavlja – po svojoj empirijskoj utemeljenosti i znanstvenom pristupu – jasnu iznimku.⁷ Čitav Tomašićev predratni opus, a i dobar dio poslijeratnog, karakterizira potraga za uzrocima dramatične nestabilnosti južnoslavenskih prostora. Tek je djelomično točno da Tomašićev dualni model nastaje kao (polemički) odgovor na Cvijićeveu tezu o "dinarskom tipu" kao najelitnijem humanom materijalu južnih Slavena. (Tomasevich, 1955:195-97).⁸ Ovome, naime, prethodi prihvaćanje *naturalističkog dinamizma* Gumplovitza, Oppenheimera i Ratzenhofera prema kojem povijest nije ništa drugo do niz kolektivnih neprijateljstava izazvanih agresijom ratničkih, nomadskih plemena na miroljubive poljoprivredne zajednice. Cvijićeve tipologija tako odjednom nije više samo opasna, već i korisna. Opasno realistična, ali i upotrebljiva – ukoliko se vrednovanje okrene naglavačke!

Tragičnu nestabilnost južnoslavenskih prostora, a posebno situaciju u Jugoslaviji 1918-1945, Tomašić će tumačiti kao posljedicu susjedstva "plemenske" i "zadružne" kulture.⁹ Nomadski, stočarski način života, pljačkaška tradicija i kruta (patrijarhalna) hijerarhija poodavno su oblikovali agresivnost i autoritarnost *plemenskog karaktera*. Otud, drži Tomašić, balkanski teror čije su žrtve miroljubive sjedilačke zajednice *panonskog karaktera* (Tomašić, 1946; 1948). Umjesto naprednosti, koju im Cvijić pripisuje, "dinarci" u Tomašićevoj interpretaciji zadobivaju predatorski atribut (Tomašić, 1938).

Za razliku od plemenske kulture koja se – slijepo okrenuta moći (*power-oriented*) – suprotstavlja racionalnosti i demokratskom razvitku, zadružna je kultura plod sjedilačkog, ratarskog života. Indiferentna je prema

7

O Tomašićevoj sociologiji i njezinom odjeku u SAD, Hrvatskoj i bivšoj Jugoslaviji opširnije sam pisao na drugom mjestu (Štulhofer, 1992).

8

Jovan Cvijić (1865-1927) kontrastno dijeli stanovnike prve Jugoslavije (kao, uostalom, i cijeli balkanski prostor) na "dinarski", uglavnom srpsko-crnogorski tip te "panonski", pretežno hrvatsko-slavonski tip. Dinarski je karakter, prema Cvijiću, superioran panonskom koji zbog svoje dugotrajne potčinjenosti njemačkoj vlasti (ukorijenjen "kmetSKI duh") nije uspio razviti demokratske sentimente i političku mudrost (Cvijić, 1966).

9

Tomašićeva podjela na "plemensku" i "zadružnu" kulturu uglavnom se poklapa s Cvijićevim "dinarskim" i "panonskim" tipom. Naglasak na kolektivizmu potvrđuje Tomašićevu privrženost naturalističkoj teoriji grupe dinamike i Durkheimovoj epistemologiji.

moći; ravničari su skloni altruizmu upravo u mjeri u kojoj su brđani skloni egoizmu; i time bliski demokraciji.

Bez obzira na skoro karikaturni maniheizam "plemenske" i "zadružne" kulture, Tomašićevoj se koncepciji teško može prigovoriti proizvoljnost ili logička inkonzistencija. Detaljnim povijesnim, ekonomsko-geografskim, folklorim i antropološkim analizama Tomašić iscertava determiniranost primarne socijalizacije kulturom. Ukratko, neizvjesnost, nestabilnost i nasilnost nomadskog načina života proizvodi "kult ratnika" (kulturni kod reflektira stvarnu društvenu potrebu!) te rigidnu hijerarhiju (podjela plijena). Isticanjem junaštva raste važnost muške djece, no hijerarhijski sistem uzdiže autoritet oca do razine vlasništva nad životom svoje djece. Budući da patrijarhalna razdijeljenost muške i ženske sfere rezultira punom karakternom oprekom, djeca se formiraju u "toplo-hladnoj", permissivno-represivnoj roditeljskoj okolini. Despotski otac i empatična majka odgovorni su za nestabilne, destruktivnom ponašanju sklone "dinarske" ličnosti. (Tomašić, 1945).¹⁰

Potpuno oprečan proces, smatra Tomašić, karakterizira zadružnu kulturu. Stabilnost agrarne zajednice, kooperativnost i veća ravnopravnost spolova (radna upućenost na sve članove porodice) iznjedruje stabilne, miroljubive i egalitarno usmjerene "panonce". (Tomašić, 1942a).¹¹

*

Točno prije pola stoljeća Tomašić je ustvrdio da je rješavanje "hrvatskog pitanja" *condicio sine qua non* mira u Europi. Smatrajući jugoslavenski prostor izuzetno opasnom zonom (Tomašić, 1942b:82) visoke nestabilnosti, proročanski će zahtijevati internacionalno moderiranje i potpunu demilitarizaciju.¹²

Obje jugoslavenske države, smatra Tomašić, eksplozivne su mješavine kulturnih i religijskih tradicija (različiti psihološki tipovi!), koje od kritičkih temperatura, prema definiciji, čuva isključivo *unificirajuća ideologija*¹³ određene dinaroidne

¹⁰

Usp. Adorno, Theodor W. /et al./ (1950), *The Authoritarian Personality*. New York: Harper, p.370, kao i Hitlerovu biografiju.

¹¹

Na sličan način – sukobom nomadske i sjedilačke kulture u samoj ruskoj porodici – Tomašić će objašnjavati postanak i razvoj komunizma (Tomašić, 1953).

¹²

Tomašić je smatrao nužnom podjelu Titove Jugoslavije na dvije državne jedinice - katoličku, koju bi sačinjavali Hrvati i Slovenci, te pravoslavnu Srba, Makedonaca i Crnogoraca; (Tomašić, 1946b:124). "Svaka jedinica organizirat će se unutar granica vlastite kulturne tradicije (...) izbjegavajući tako ogromnu grešku Kraljevine Jugoslavije."

¹³

"Kao što su pokazali slučajevi Austro-Ugarske i Jugoslavije (između dva svjetska rata - op.A.Š.), nema zajednice naroda koja može ostati harmoničnom bez ujedinjavajuće

elite. Problemi nastaju u trenutku kada se dominantna ideologija počinje mrviti. Njezinim raspadom u osvajanje vrha kreće novi dinarski osvajač.¹⁴ Jasnoće radi, Tomašićeva se interpretacija jugoslavenske povijesti može prikazati slijedećom shemom:

1. faza – *krhka ravnoteža*: Kraljevina Jugoslavija kao sistem vlasti kojeg održava: (a) teror (dinarske) vladajuće elite i (b) ideologija "jugoslavenskog naroda";
2. faza – *kriza tridesetih godina*; mrvljenje oficijelne ideologije, umnožavanje otvorenih političkih sukoba i mobilizacija agresivnih elemenata;
3. faza – *rat* (1941-1945, građanski i oslobodilački); borba dinaroidnih grupa (ustaše, četnici, partizani) za vlast;
4. faza – *krhka ravnoteža*: socijalistička Jugoslavija kao sistem vlasti kojeg održava: (a) boljševički teror te (b) ideologija "titoizma" i "bratstva i jedinstva";
5. faza – *kriza*: kraj Titove karizme, mrvljenje objedinjavajuće ideologije i nacionalna mobilizacija.

Neizvedena šesta faza – zbog čega Tomašića držim teoretičarem koji je upozoravao na današnju tragediju – jasno asocira na ponavljanje treće. Upravo ta mogućnost navela je Tomašića na opširno razmatranje *pitivanja razgraničenja* dviju kultura, dvaju većinskih naroda, kao strategije kojom bi se izbjeglo ono najgore.

Tijekom čitave svoje povijesti Hrvati i Srbi zahtijevali su i borili se oko okupljanja svojih sunarodnjaka na odvojenim teritorijima unutar kojih bi, pod samostalnom vlašću, činili većinu. I Hrvati i Srbi oduvijek su se pozivali na autohtonu državnost te se ne čini vjerojatnim da bi se odjednom odrekli ove tradicije i zadovoljili se inferiornijim položajem. (...) Ukoliko partizanima ne pođe za rukom razriješiti nacionalno pitanje ne samo nacionalnih i etničkih manjina, već i nacionalnih većina, cijeli će njihov pothvat biti ugrožen; Jugoslavija će opet postati najvećim faktorom nestabilnosti na Balkanu slijedeći, možda, zlu sudbinu one koja joj je prethodila.¹⁵

Da bismo odavde stigli do današnje situacije u Hrvatskoj (kao i u Bosni i Hercegovini), valja nam samo slijediti zadane premise. Prema prvoj, oba naroda žele nacionalne države, unutar čijih će granica biti okupljena većina sunarodnjaka.¹⁶ Činjenica, pak, da komunistički režim nije uspio razriješiti

ideologije." Usp. Tomašić, 1942b:85.

14

Tomašić je i srpsku kraljevsku garnituru i partizanski vrh (a jednako tako i ustaše i četnike) smatrao "dinarskim" primjercima (Tomašić, 1942:85; 1946b:114n; 1948:204).

15

Vidi – Tomašić (1946b), pp.118-9.

16

Ovo bi se moglo pokušati osporiti tvrdnjom da su Srbi inzistirali na očuvanju Jugoslavije,

naslijeđene nacionalne animozitete i otpisati "neraščišćene račune" – Titovom smrću ideologija se "bratstva i jedinstva" pokazala tankim paravanom – upućuje nas na drugu, ranije već spomenutu premisu. *Lišeni ujedinjavajuće ideologije nacionalni interesi teže maksimiziranju.*

Odjednom, situacija postaje paradoksalna. Ostvarivanje države Hrvata neizmerno je lakše od ostvarivanja države Srba, no problemi stvaranja države Srba vraćaju se hrvatskoj strani kao bumerang.

Najveća prepreka takvom rješenju... (hrvatsko-srpskom teritorijalnom razgraničenju – A. Š.) jest činjenica da bi rezultat bila snažna manjina pravoslavnih Srba u Hrvatskoj. Ovo je ozbiljna teškoća, ima li se u vidu da se ti Srbi, koji su pred nekoliko stoljeća imigrirali u Hrvatsku pred otomanskom navalom, nikada nisu asimilirali, nego su oduvijek predstavljali krupan interni i internacionalni problem.(...) Zbog svega toga srpska bi manjina u Hrvatskoj mogla postati plodnim tlom za iredentistički pokret, koji bi, pak, lako mogao izazvati političku nestabilnost i napete odnose između dviju susjedskih zajednica – ugrožavajući time ne samo stabilnost Jugoslavije, već i cijele balkansko-podunavske regije.¹⁷

Očito, mogućnost na koju nas je Tomašić upozoravao, postala je stvarnošću. Jednako kao i slutnja cijene teritorijalne diobe.¹⁸

*

Tomašićevo predviđanje dramatičnih događaja na prostorima sada već bivše Jugoslavije ima oblik slijedeće hipoteze: ukoliko nestane X, a izostane Y, dogodit će se Z – pri čemu je Z nacionalni sukob, X objedinjavajuća ideologija, a Y disolucija Jugoslavije pod internacionalnim nadzorom.

Podijelimo li točna predviđanja na ona koja proizlaze iz točnih premisa te ona koja su takva krivim premisama usprkos, gornji ćemo izvod s punim pravom smatrati primjerom prve vrste. I učiniti pogrešku. Naime, izvedena je (prediktivna) tvrdnja nepotpuna. Nedostaje joj ono što pod specifičnim uvjetima (niti X, niti Y) izaziva nacionalni sukob (Z). Tvrdnja, dakle, treba glasiti: Z će se

a ne na osamostaljivanju Srbije. Ipak, iznesena argumentacija samo je formalno točna; srpsko odbijanje slovensko-hrvatskog prijedloga konfederalne reforme SFR Jugoslavije bijaše logična posljedica vizije o centraliziranoj državi s dominantnim utjecajem najbrojnijeg naroda (Srbi). Ovu nadmoć potvrđuje i blokiranje rada Predsjedništva krajem 80-ih. Praktički, Srbija se "širila" unutar postojeće jugoslavenske zajednice.

¹⁷

Vidi – Tomašić (1946b), P.121.

¹⁸

"Najteži dio teritorijalnog razgraničenja između Hrvata i Srba pitanje je Bosne i Hercegovine"; *ibid.*, p.119.

desiti pod uvjetom da na A ne djeluje ni X, ni Y – pri čemu je A *fundamentalna razlika u kolektivnim navikama*.

Gornji se iskaz teško može odmah svrstati bilo u prvu, bilo u drugu grupu točnih predviđanja. Razlog je tome, nedvojbeno, nejasan status A i njegovih implikacija. O čemu se radi?

Tomašić tvrdi da su "zadružni" i "plemenski" karakter *idealni tipovi* koji predstavljaju "skup vodećih kulturnih osobina u određenim prilikama sredine" (Tomašić, 1936:2). Na taj način Tomašić i ne pokušava braniti ideju *nepromjenjivosti*.¹⁹ Neprestane mijene okoline – napredovanje racionalnosti! (Tomašić, 1940a:36) – mijenjaju i kolektivnu psihu (Tomašić, 1938:181).²⁰ *So far so good*. Izvođenje je jednostavno i uvjerljivo. Izmijenjena društvena okolina utječe na promjenu kulturnih kodova, a ovi pak na proces socijalizacije. Jednom modificirani, odgojni obrasci povratno djeluju na kolektivne običaje, zatvarajući krug *kulturne preformulacije*.

Ipak, na čudesan način "zadružno-plemenski" konflikt perzistira kroz odgovornost za sve jugoslavenske krize (Tomašić, 1946a:134). Čini se, iako je cijela stvar daleko od jasnoće, da Tomašić u institucijama vidi čuvare pradavnog naslijeđa. Tako institucije na "istoku" (Srbija) održavaju bizantsko-otomansko ignoriranje prirodnog prava i odatle izvedenih ljudskih sloboda, dok "zapadne" institucije (Hrvatska) – usvojene djelovanjem katolicizma – čuvaju liberalnost kolektivnog duha. Kao rezultat, Hrvati se i Srbi ne sukobljuju zato jer im je još svježja kolektivna memorija (prošli sukobi!), već prije zbog živog "zadružnog", odnosno "plemenskog" naslijeđa. Institucionalni duh, dakle, baš kao kulturni kodovi u Ogburnovoj interpretaciji, zaostaje za društvenim promjenama. Okamenjen u tradiciji, kojom se legitimira i koju reprezentira, uporno čuva prepoznatljivost etničke karakterologije. I tu kao da nas Tomašić poziva na razmatranje osobnog iskustva: ne razlikuju li se Talijani od Nijemaca?

Dakako, primjedbe koje opisano rezoniranje susreće brojne su. Najvećim dijelom, one pogađaju Tomašićevu odanost dirkemijanskoj metafizici primata kolektivnih sila. Uzmemo li institucije (slijedeći teoriju "racionalnog izbora") kao agregate individua, na čiju socijalizaciju utječu recentne društvene mijene, postavlja se pitanje otkud onda "okamenjenost"? Ili, ostajući čak pri holističkoj poziciji, zašto bi utjecaj institucija bio snažniji od pritiska svakodnevice? Nisu li *institucionalne forme* te koje, kao što je Simmel vjerovao, prate inovacije, a ne obrnuto? Na sigurnom nismo ni ukoliko ono *vječno* vezemo uz iracionalne korijene humaniteta. U kojem smjeru, naime, dalje? Kako opisati "prijenosni

¹⁹

Za razliku od *rasnih teorija* koje žestoko napada (Tomašić, 1940b)...

²⁰

Tako na jednom drugom mjestu (Tomašić, 1946a:133) tvrdi da je industrijalizacija uvjetovala stalno nastanjivanje "plemenskog tipa" i njihovo preuzimanje "institucija ratarske zajednice", posljedicom čega jest tendencijsko nastajanje "*their warlike qualities*".

mehanizam"? Kao genetsko nasljeđivanje? Tomašić je tome bio ponajmanje sklon.²¹

Slijedeće razmatranje može pomoći u bistenju ove zagonetke. U svom klasičnom radu (1990/1835/) de Tocqueville na jednom mjestu razmatra utjecaj robovlasništva na razvitak južnjačke kulture.²² Polazeći od empirijskog zaključka o velikim razlikama u "trgovačkoj sposobnosti" Amerikanaca sa sjevera i onih s juga (p.297), Francuz mu premise pronalazi u dijametralno suprotnom vrednovanju rada. Dok je za prve to prostor samoostvarivanja, za druge – kojima je, poput antičkih filozofa, rad robova osigurao *raj dokolice* – rad je poniženje (p.296). Na taj se način odgoj južnjačke djece odvija s onu stranu poduzetništva; dokolica, lov i rat jedine su aktivnosti podobne za *aristokraciju duha* (p.297). Je li budućnost time zapečaćena? Ne, nipošto. U zaključku de Tocqueville nagoviješta postupno smanjivanje razlika u kapitalističkoj umješnosti između Sjevera i Juga – vezujući taj proces uz promjene *okolinskih uvjeta* (pp.298-9).²³

* * *

Lako je složiti se s tvrdnjom da ratnička društva potiču agresivnost kod novih članova (Argyle, 1992:167).²⁴ Lakoća pristajanja uz ovu tezu počiva na (neosporno) logičnom odnosu između kolektivne potrebe i odgojnog djelovanja unutar relativno jednostavne (jednodimenzionalne) strukture "primitivnih" ratničkih zajednica. Puno je teže zastupati teze poput onih da socijalizacija u autoritarnim sistemima nisko vrednovanje sebe²⁵ kompenzira s *Wille zur Macht* (Lasswell, 1962:33,62)²⁶, odnosno da ucjepljivanjem osjećaja krivice

21

Za oštru kritiku vidi – Tomašić, 1940b.

22

Podsjećanje na de Tocquevilleovu raspravu o "dobrim" i "lošim" Amerikancima dugujem kolegi Stjepanu Meštroviću.

23

Kao što je promjena zakona o nasljeđivanju. (De Tocquevilleova se prognoza, dakako, pokazala točnom, potvrđujući ujedno i tezu prema kojoj se tragovi historije, davno izbrisani društvenim mijenama, mogu raspoznati u kolektivnim mitovima i predrasudama. Poput one o lijenom, primitivnom i nesposobnom južnjaku.)

24

Usp. kult oružja u Crnoj Gori; oružje je najsvetiji poklon koji otac daruje sinu.

25

Jak superego i inkompetentni ego karakteristike su tzv. autoritarne ličnosti, koncepta koji je, doduše, žučno osporavan.

26

Tomašiću ovdje ide u prilog empirijski izvještaj o širokoj rasprostranjenosti autoritarnog mentaliteta na našim prostorima (Katunarić, 1987).

omogućuje vođama manipuliranje masom (Marvick, 1977:586). Ono što nas tu smeta jest enigmatski karakter veze između višedimenzionalnog (multiinteresnog) društva i pretežućeg jednodimenzionalnog modela socijalizacije.²⁷ Tvrditi da dominantni kulturni obrazac djeluje na članove društva kao kakav psihološki tijesak, ispušta iz vida simboličku realnost u kojoj akteri na brojne načine iskazuju otpor.²⁸

Ipak, najveću smjelost traži prihvaćanje *radikalnog etnosociologijskog objašnjenja*. Naime, perzistiranje pradavnih (kulturnih) osobina u etničkom naslijeđu – i to ne samo na svjesnoj, propagandnoj razini, već i podsvjesnoj – Tomašić brani na slijedeći način. *Svaki pojedini kulturni obrazac dopušta formiranje samo takvih institucija (i društvenih sistema) čiji je karakter kompatibilan s ishodišnim kulturnim kodovima.*²⁹ Slaganje s ovakvim izvođenjem, nadam se da je to očito, suočava se barem s jednom krupnom poteškoćom. Brzo podliježe virusu "neopovrgljivosti" (*unfalsifiability*), neizlječivoj bolesti teorijskih sustava.

*

Preostaje nam još jedna zadaća. Valja nam razmotriti, kao što je nagoviješteno, razloge za široku rasprostranjenost ideje o fundamentalnoj razlici između Hrvata i Srba.³⁰ U tom kontekstu bit će nužno pozabaviti se tzv. *opažljivim razlikama*.

Iako je nedvojbeno da pozivanje na opažljive razlike u ponašanju kolektiviteta (etničkih grupa, na primjer) ne kazuje ništa o njihovim izvorima³¹, same su nam

27

Ova je enigma, držim, nerješiva. Moguće je samo obrnuti odnos i tvrditi da kulturni obrasci imaju ugrađen mehanizam samoodržanja koji omogućava nastanak samo takvih društvenih sistema koji su kompatibilni s postojećom karakterološkom strukturom; usp. tezu o "kroničnim" faktorima kulturnog naslijeđa u bivšim socijalističkim zemljama (Meštrović, 1991). (Za kritiku statičke konceptualizacije "socijalističke ličnosti" vidi – Jasinska & Sieminska, 1983).

28

Prihvaćanje *levijatanske predodžbe* vlasti bitno otežava razumijevanje promjena u distribuciji moći. Naglih, jednako kao i postupnih.

29

Institucije, zauzvrat, održavaju dominantni obrazac.

30

Valja podsjetiti da ovu tezu – u jednom "gotički" pojednostavljenom obliku (Lyman, 1991) – prvi obnavljaju, krajem 80-ih, službeni srpski mediji lansirajući ideju o "genocidnosti Hrvata". Kasnije će srpski predsjednik izjaviti da su u novijoj povijesti Hrvati ni manje ni više nego četiri puta izvršili genocid nad srpskim narodom.

31

Kao što se empirijska potvrda povezanosti etnocentrizma, autoritarnih stavova i antisemitizma (F-skala) ne može, sama po sebi, uzeti dokazom postojanja "autoritarne

razlike iznimno važne jer predstavljaju *argumentaciju* "ideje različitosti". Na ovome mjestu razmotrit ćemo tri ključna momenta za prihvaćanje Tomašićevog dualizma³² od strane javnosti. Najprije ćemo predstaviti *opću predodžbu* – predstavljenu zamišljenim uličnim monologom – zatim *činjenično stanje* te na kraju dva objašnjenja – etnosociologijsko i alternativno.

1) *Ludost*: "Srpski narod u Hrvatskoj, posebno dio koji nastanjuje područje tzv. 'Krajine' (*Krajina region*), jest lud³³, odnosno ekstremno i iracionalno ratoboran. Ako se njihovi zahtjevi ne ispune, spremni su na sve."

1.1) I doista, upravo su Srbi s ovog prostora – prekidanjem parlamentarnog dijaloga i terorizmom u ljeto 1990. godine – inicirali ratna zbivanja.

1.2.1) Historijska analiza ovog sociogeografskog prostora upućuje na centralni značaj vojne tradicije (Moačanin, 1981); i danas poprilično nerazvijeni kraj niskog stupnja modernosti, "Krajina" je više od 300 godina radala profesionalne vojnike koji su habsburški imperij štitili od Turaka.³⁴ Za etnosociologijsko tumačenje ovo je neoboriva argumentacija hipoteze o ratničkoj tradiciji – iz koje "ludost" slijedi kao direktna posljedica šizoidne socijalizacije.

1.2.2) Oslonimo li se na *resource mobilization theory*, po svojoj etničkoj homogenosti, historijskom iskustvu³⁵, koncentraciji oružja, nezaposlenim muškarcima, terenskim karakteristikama i geografskom položaju, "Krajina" predstavlja upravo ideal-tipsko mjesto za početak pobune. Povijesna analiza podupire i ovu hipotezu. Budući da je formirana kao svojevrsni *zaštitni zid* pod direktnom austrijskom (vojnom) jurisdikcijom, "Krajina" je sve do 1881. ostala izdvojena iz Hrvatske kao posebni teritorij. Odatle snažna etnička identifikacija, osjećaj samodovoljnosti te tradicionalna netrpeljivost spram hrvatske vlasti.

ličnosti" (Stone & Schaffner, 1988:149-50).

32

Postoji i četvrti moment koji "ide u prilog" Tomašiću, odnosno njegovoj tezi da se jednoj "plemenskoj" skupini uvijek suprotstavlja neka druga: često se čuje kako u novoj vlasti vrlo istaknutu ulogu igraju Hercegovci – prema Tomašiću, plemenski Hrvati.

33

Posebno je zanimljivo da su ovu tezu, u formi prijetnje novoj hrvatskoj vlasti, *prvi* lansirali sami lokalni srpski vođe!

34

I prije ovoga rata većina je oficira u JNA ("Jugoslavenska narodna armija") bila srpske nacionalnosti, što je širom bivše, socijalističke Jugoslavije tumačeno snažnom vojničkom tradicijom u Srba koji su u XX. st. vodili čak četiri rata.

35

Tijekom II. svjetskog rata ovaj je kraj pretrpio velike vojne i civilne gubitke. Usp. Nejašmić, Ivica (1991), *Depopulacija u Hrvatskoj*. Zagreb: Globus, str. 310.

2) *Cinična laž i obmana*: "Srpski mediji i politički predstavnici beskrupulozno obmanjuju vlastitu i međunarodnu javnost, ne libeći se pritom ni najgorih falsifikata".

2.1) Srpska je politika zaista lansirala brojne fantazmagorije. Među najgrotesknije sigurno spadaju "objašnjenje" napada na Dubrovnik obranom Crne Gore, ekskurzije koje građane Srbije vode u potpuno razrušeni Vukovar – hrvatski grad mjesecima okružen i razaran teškom artiljerijom jugoslavenske vojske i srpskih jedinica – da bi na licu mjesta vidjeli posljedice ustaškog razaranja(!) te vijesti o koncentracionom logoru usred Zagreba.³⁶

2.2.1) Radikalno tumačenje "laž" smatra naslijedom bizantskog imperativa održanja na vlasti pod svaku cijenu, ali i refleksom bespogovornosti kojom plemenska zajednica slijedi (despotsku) volju starješine; propagandna se laž, naime, oslanja na nekritično podvrgavanje autoritetu.

2.2.2) Rušenje nove hrvatske vlasti, nakon što se u siječnju 1991. odustalo od ideje vojnog udara, valjalo je odigrati po scenariju ugroženosti srpskog naroda u Hrvatskoj. Na taj je način iskrivljavanje stvarnosti temeljni mehanizam za "podizanje temperature" i mobilizaciju svih Srba. Nešto kasnije Srbija će koristiti laži ne bi li teritorijalnu otimačinu i ekspanzionizam učinila prihvatljivom za evropsku političku javnost.

3) *Pljačka i zvjerstva*: "Rat kojeg su Srbi započeli u Hrvatskoj, a potom Bosni i Hercegovini, ponajviše nalikuje na pljačkaški pohod. Uništava se i pali sve ono što se ne može ponijeti. Druga, još jezivija osobina, zvjerstva su koje čine nad civilnim stanovništvom".

3.1) Izvještaji s terena ukazuju na stalnu praksu odvoženja pokretne imovine iz okupiranih (nesrpskih) sela i gradskih područja kamionima u Srbiju i Crnu Goru; velik dio opljačkane robe završava na tamošnjem "crnom tržištu". Što se ne može odnijeti, pri povlačenju se spaljuje. Vremenom se razvio pravi sistem "ratnog poduzetništva", u kojem "vlasnik", ili "pokrovitelj", financira opremanje paravojne jedinice na dio čijeg plijena onda polaže pravo.

Prvi slučaj bestijalnosti predstavlja oružani sukob u Borovom Selu. Početkom svibnja 1991. dvanaest je hrvatskih policajaca prvo izrešetano iz zasjede, a zatim izmasakrirano hladnim oružjem. Nekoliko mjeseci kasnije uslijedit će zločini nad hrvatskim seljacima s teritorija pod kontrolom oružanih jedinica "Krajine". (Posljednje vijesti iz Bosne i Hercegovine govore o brojnim pokoljima koje su srpske trupe počinile nad muslimanskim življem.)

3.2.1) Pljačkaši mentalitet etnosociologija direktno vezuje uz nomadsko porijeklo i odgovarajuće pribavljanje resursa. Ratnička tradicija, koja formira slijepo

³⁶

Poznat je i "slučaj Mlinar" koji je odigran u lipnju 1990, nedugo nakon prvih demokratskih izbora u Hrvatskoj, s namjerom da se opstruira učešće Srba u hrvatskom parlamentu i dokaže oživljavanje ustaštva.

destruktivne, iracionalne ličnosti, objašnjenje je i divljačkih ispada. (U ovom kontekstu ni stočarska sviklost na upotrebu hladnog oružja nije bez značaja.)

3.2.2) Alternativno objašnjenje ističe *predvidljivost* pljačkaškog ponašanja u situaciji gdje napadač niskog ekonomskog statusa (srpski su dobrovoljci mahom pripadnici marginalnih slojeva), nesputan vojnom disciplinom, djeluje na teritoriju suparničke etničke grupe. Palež, pak, kao i ratni zločini nad civilnim stanovništvom mogu se, barem dijelom, uzeti ključnim elementima *strategije zastrašivanja*.³⁷ Vojnoobavještajni izvori ukazuju na plansko provođenje terora u svrhu onemogućavanja povratka izbjeglica i prognanika. Stvaranje etnički čistog prostora temelj je teritorijalnog širenja Srbije.

Bez obzira na to što je i alternativni tip objašnjenja dobro zastupljen u hrvatskim medijima, ljudi uglavnom prihvaćaju pojednostavljene varijante modela kojeg smo nazvali etnosociologijskim. Zašto je to tako? Odgovor teško može zadovoljiti, no vrijedi ga skicirati.

Prilikom promišljanja ratne realnosti (koja poništava dotadašnju), *laički se metodološki individualizam* – način svakodnevnog procjenjivanja, temeljen na "pomagalu" što-bih-ja-učinio-u-takvoj-situaciji, susreće s određenim problemima. Za one koji su napadnuti, ne pomišljajući na napad (ali ne i samo za njih), izbijanje rata popraćeno je tragičnom nevjericom, čuđenjem koje blokira njihovu uobičajenu racionalnost. Na ispražnjeno mjesto spremno uskače mitsko mišljenje sa svojim *binarnim suprotnostima* (C. Lévi-Strauss). "Mi" i "oni" prestaju biti jednakovrsni akteri čije se ponašanje može protumačiti uobičajenim postupkom. Razdjeljuje ih fundamentalna razlika: "naš" razum više nije od pomoći jer se "oni" ne ponašaju racionalno. Naprosto su drukčiji – jer inače ne bi učinili to što su učinili.

Tomašićeva naracija o suprotstavljenim kolektivnim silama, koje raznorodno oblikuju pojedince, savršeno se uklapa u izloženi kognitivni okvir. Iz perspektive ratom pogođenih, postuliranje dubokih kulturnih i kolektivnopsiholoških razlika potpuno opravdava deficit analitičnosti koja se, uostalom – i to valja naglasiti – sudara s afektivnim kaosom u kojem se nalaze. Smatramo li opisanu nemogućnost drukčijeg nošenja s ratnom katastrofom najodgovornijom za "mitsko mišljenje" nešto ostaje nepromijenjeno. *Sâmo vjerovanje*, koje može biti pogibeljno...

REFERENCE

ARGYLE, Michael (1992), *The Social Psychology of Everyday Life*. London: Routledge.

CVIJIC, Jovan (1966)/1922/, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije.

37

Dakako, svu iskazanu mržnju – koja se često obarala na prve susjede – nemoguće je objasniti...

- GROSS, Mirjana (1985), *Počeci moderne Hrvatske*. Zagreb: Globus.
- JASINSKA, Aleksandra & Renata SIEMINSKA (1983), "The Socialist Personality: A Case Study of Poland". *International Journal of Sociology* 1:7-87.
- KATUNARIĆ, Vjeran (1987), "Autoritarnost - etnocentrizam - seksizam i društvene grupe". *Sociologija* 29(4):603-10.
- LASSWELL, Harold D. (1962), *Power and Personality*. New York: Viking Press.
- LYMAN, Stanford M. (1991); "Robert E. Park's Congo Papers: A Gothic Perspective on Capitalism and Imperialism". *International Journal of Politics, Culture and Society* 4(4):501-16.
- MARVICK, Elizabeth W. (1977), *Psychopolitical Analysis: Selected Writings of Nathan Leites*. New York: Halsted Press.
- MESTROVIC, Stjepan G. (1991), "Habits of the Heart". *The World and I/March*, pp.575-93.
- MOAČANIN, Fedor (1981), "Društveni razvoj u Vojnoj krajini" u M. Gross *Jur./ Društveni razvoj u Hrvatskoj*. Zagreb: SN Liber.
- STONE, William F. & SCHAFFNER, Paul E. (1988), *The Psychology of Politics*. New York: Springer-Verlag.
- ŠTULHOFER, Aleksandar (1992), "Dinko Tomašić: Sociološka moderna". *Kolo* 2(1):111-31.
- TOCQUEVILLE, Alexis de (1990)/1835/, *O demokratiji u Americi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- TOMASEVICH, Jozo (1955), *Peasant, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, Ca.: Stanford University Press.
- TOMAŠIĆ, Dinko A. (1936), "Plemenska kultura i njeni dosadašnji ostaci". *Mjesečnik* 1:1-9; 2:49-58.
- **** (1938), *Politički razvitak Hrvata*. Zagreb: Hrvatska književna naklada neovisnih književnika.
- **** (1940a), "Sociološki sistem Antuna Radića". *Savremena škola /Zagreb/* 1:23-7; 2/3:33-6.
- **** (1940b), "Rasno tumačenje društva". *Mjesečnik* 1/2:19- 28.
- **** (1942a), "Personality Development in the Zadruga Society". *Psychiatry* 2:229-61.
- **** (1942b), "Croatia in European Politics". *Journal of Central European Affairs /April/* p.63-85.
- **** (1945), "Personality Development of the Dinaric Warriors". *Psychiatry* 4:449-93.
- **** (1946a), "The Structure of Balkan Society". *The American Journal of Sociology* 52(2):132-40.
- **** (1946b), "Nationality Problems and Partisan Yugoslavia". *Journal of Central Europe Affairs* 2:111-25.
- **** (1948), *Personality and Culture in Eastern European Politics*. New York: G.W.Stewart.
- **** (1953), *The Impact of Russian Culture on Soviet Communism*. Glencoe, Ill.: Free Press.

PREDICTING THE WAR? – THE ETHNOSOCIOLOGY OF DINKO TOMAŠIĆ

Aleksandar Štulhofer

Faculty of Philosophy, Zagreb

The paper explores the thought about a fundamental distinction between Croats and Serbs. The most elaborated variant presenting this "distinction" is the ethnosociology of Dinko A. Tomašić. Founded upon the socializational differences between the sedentary and nomadic cultures, the "collective and tribal" typology of Tomašić tries to explain the instability of the two Yugoslav communities. Moreover, Tomašić also indicates the conditions under which a bloody disintegration of the socialist community is expected to occur. In the attempt to show that Tomašić's prediction represents a realistic conclusion resulting from unreal premises, an alternative approach is presented in the paper's concluding passage. And in the end, the cause for the popularity of the "distinction" thesis is described.